

ПРОБЛЕМА КРИЗИ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПЕРІОД НОРМАТИВНОЇ КРИЗИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

У запропонованій статті розглядається взаємодія та взаємообумовленість двох криз, які переживає особистість підліткового періоду: криза ідентичності та вікова криза розвитку. Стаття виступає спробою пошуку точок дотику з одного боку кризи ідентичності, як проблеми тотожності та зміни ідентифікаційної матриці особистості, з іншого боку вікової підліткової кризи, як втілення нормативної кризи розвитку особи в процесі дорослішання. Підкреслюється цінність досвіду переживання кризи ідентичності на етапі перебігу вікової кризи та наголошується на конструктивній ролі кризи загалом, як механізму розвитку особистості. Теоретично здійснюється опис конструктивних (з нашої точки зору гармонійних) та деструктивних (дисгармонійних) варіантів подолання кризового періоду особами підліткового віку.

Ключові слова: вікова підліткова криза; ідентичність; криза ідентичності; нормативна криза.

Вступ. Життя людини, як філософська категорія, неминує без переживання «переломних моментів», вікових криз, криз розвитку та криз власної ідентичності. Сфера нашого наукового інтересу пов'язана із кризою ідентичності підліткової особистості, період перебігу якої припадає на розгортання нормативної кризи віку, як піку перехідного етапу від дитинства до дорослості.

Як відомо, підлітковий вік, як вік змін, позначений не тільки біологічними, а й психологічними трансформаціями особистості, обумовлений характерними кризовими ознаками, зміною усталених переконань, ціннісних орієнтацій, вибором нових зразків для наслідування, вимагає від незрілої особистості поступової зміни ідентифікаційної матриці та переходу на новий якісний щабель власного розвитку та життєвого орієнтування.

Саме особистісна трансформація ідентичності особи в процесі дорослішання відбувається на тлі перебігу нормативної вікової кризи, як поворотної, критичної точки розвитку, коли в рівній мірі відбувається загострення вразливості, зростає потенціал особистості, в результаті чого підліток постає перед вибором між двома альтернативними можливостями, одна з яких веде до позитивного, а інша до негативного напрямків власного розвитку.

В контексті розгляду психології вікових криз, важливе місце займають праці Л. С. Виготського (уявлення про конструктивну роль кризи як механізму розвитку особистості), Л. І. Божович, Т. В. Драгунової, Д. Б. Ельконіна, К. М. Поливанової, Г. Олпорта (розуміння кризи як необхідної складової нормального розвитку), Е. Еріксона (концепція психосоціальної ідентичності).

Вивчення взаємодії та взаємообумовленості двох досліджуваних нами криз, чітке визначення приналежності останніх до категорії нормативності, набуває актуальності саме на підлітковому етапі, коли особистість, не вмюючи долати посталу кризу ідентичності опиняється розгубленою перед фактом стрімкого вирішення вікових проблем у період вікової кризи розвитку, враховуючи сучасний стан

кризи національної ідентичності українського суспільства.

Отже **метою статті** є теоретичне обґрунтування нормативності кризи ідентичності підліткового віку, поряд із підлітковою кризою зазначеного віку; теоретичне дослідження психологічної сутності кризи ідентичності індивіда.

Криза ідентичності на етапі нормативної кризи підліткового віку. *Методологічну основу* теоретичної спроби дослідити окреслені проблемні питання сучасної наукової думки, пов'язаних зі взаємообумовленістю двох криз, складають погляди Л. І. Божович, Л. С. Виготського, І. В. Гринфельд, Е. Еріксона, І. С. Кона, К. М. Поливанової, Г. М. Свіденської, І. Я. Середницької, Т. М. Титаренко та інших.

Вищезазначені вчені вирізняють кризи за двома полярними континуумами: *вікові або нормативні*, які постають вкрай необхідними для розвитку особистості, характеризуються якісними змінами ролей, провідною діяльністю, появою новоутворень та *ненормативні кризи*, які за своїм проявом не вкладаються в поняття норми, залежать більшою мірою від зовнішніх факторів, зміни життєвих обставин.

Зокрема, за окресленою проблемою, можемо навести наукову думку Т. М. Титаренко (Титаренко Т. М., 1998), яка поєднує дію нормативної (вікової кризи) зі завершенням певного етапу психічного розвитку, переходом до нового вікового періоду; дію ж аномальної (ненормативної кризи) – з виникненням складних умов життя, що вимагають від особистості певних зусиль, перевернення її можливостей, а в деяких випадках зміни її долі.

Нормативна криза, на відміну ненормативної, втілює в себе перехід від одного вікового етапу до іншого, в нашому узагальненні, від молодшого шкільного до підліткового віку. Нормативність вікової кризи обумовлюється її існуванням в межах норми (Титаренко Т. М. 1998).

Слово «нормативний» вживається дослідниками в контексті ситуації сприймання життєвого циклу в якості ряду послідовних стадій, кожна з

яких характеризується специфічною кризою у відносинах індивіда з навколишнім світом. Разом ці стадії й визначають розвиток особистості, відчуття її ідентичності (Дружиніна І. А. 2009).

Таким чином, *нормативна підліткова криза* за психологічним наповненням та перебігом значно відрізняється від ранніх криз, виявляється найгострішою та найтривалішою, так як поєднується з початком необхідності вирішення індивідом кризи власної ідентичності, яка за нашою думкою теж, може належати до нормативних криз, незважаючи на недостатньо цілісний підхід у дослідженні психологічних особливостей зазначеної кризи, за відсутності наукового визначення її фіксованого розгортання в часі, залежності від індивідуальної психологічної готовності підлітка вирішувати посталі проблеми, пов'язані зі зміною «дитячої ідентичності», набуваючи перший в житті досвід долання подібної кризи.

До визначення факту нормативності кризи ідентичності підліткового віку підходимо з урахуванням концепції Е. Еріксона (E. Erikson'a) (Е. Еріксон 1968), за яким *криза підліткового віку* (не зважаючи на факт досить широкого охоплення меж досліджуваного віку – від 11 років до 20) визначається як *криза ідентичності*, а формування ідентичності виявляється головною особливістю підліткового періоду та відбувається на тлі рольової невизначеності дитячого «Я-образу».

За Е. Еріксоном, перша форма ідентичності формується в підлітковому віці в результаті зміни попередніх ідентифікацій в процесі долання її кризи. Саме цей період характеризується найглибшими психологічними переживаннями, до яких призводять три основні лінії розвитку: бурхливе фізичне зростання, статеве дозрівання; емоційна нестабільність і, зрештою, занепокоєність власним «Я», своєю ідентичністю.

В нашому теоретичному дослідженні ми намагаємося розмежувати поняття «*криза підліткового віку*», зі своєю беззаперечною приналежністю до вікової нормативної кризи та досліджувана нами «*криза ідентичності в підлітковому віці*».

Загалом, будь-яка *вікова криза*, на відміну від кризи ідентичності, постає в якості цілісної зміни особистості, що регулярно виникає при зміні соціальних періодів, обумовлюється появою основних новоутворень, що призводять до руйнації однієї соціальної ситуації розвитку, появи іншої, адекватної новому психологічному образу (Лановенко Ю. І., 2006).

Враховуючи думку Л. С. Виготського (Виготський Л. С., 1986) вікова криза виявляється природним і закономірним етапом розвитку, в ході якого відбувається кардинально-бурхлива перебудова соціальної ситуації розвитку, формування центрального новоутворення віку, набуття почуття дорослості.

Психосоціальна причина нормативної вікової кризи криється в: перебудові багатьох колишніх відношень до того, що оточує індивіда; формуванні життєвої позиції, з якої особистість починає своє самостійне життя. У випадку підлітка, різноманітність домагань призводить до труднощів, внутрішнього конфлікту або до суперечності з реальною дійсністю (Свіденська Г. М., 2008).

Серед психологічно несприятливих емоційних корелятивів кризового стану підлітків, що супроводжують нормативну вікову кризу, вчені виділяють емоційну неврівноваженість, психологічну розгубленість, напруженість, тривогу, депресивні або ж занадто демонстративні симптоми.

У загальному визначенні вікової кризи приєднуємося до думки Ю. І. Лановенко, за якою остання має обов'язковий, незворотній характер, її виникнення є нормальною ознакою психічного розвитку. В підлітковому віці її ще називають нормативною кризою підліткового віку (Лановенко Ю. І., 2006).

Криза ж ідентичності, враховуючи узагальнення Г. М. Свіденської, розглядається як реакція на втрату статусу, невпевненість у розумінні багатьох питань життя, завдяки чому більшість підлітків починають проводити ретельну оцінку самих себе, починають пошук власного «Я», порівнюють себе з ідеалами, в результаті чого виникає критична самооцінка, яка може супроводжуватися сором'язливістю, призводячи до надзвичайної вразливості, збентеженості тощо. (Свіденська Г. М., 2008).

Проте, за нашим науковим узагальненням, *основу кризи ідентичності підліткового віку* складають наступні психологічні факти: по-перше, зміна ідентифікаційної матриці особистості, по-друге, соціальна плутанина виконуваних ролей, намагання усвідомлення єдиної картини світосприйняття, з метою синтезу власних цінностей, оцінок із боку оточуючого середовища.

Криза ідентичності підліткового віку, на нашу думку, виявляється складним феноменом, що виражається в поступовій сумарній зміні психологічних чинників, пов'язаних із зміною вищезазначених ідентифікаційних процесів, що поступово призводять до непогодженості у системі модальностей ідентичності, а саме значимих суперечностей між «Я-реальним» та «Я-ідеальним» тощо.

При невдалому перебігу відбувається загострення показників кризи ідентичності підлітка, що виявляється у дисбалансі часової перспективи, конфлікті конструктивної рефлексії із деструктивною. Все це може призводити до глибокої кризи «самості» індивіда, кризи його «Я-концепції», до набуття ним псевдоідентичності або ж до опанування її негативної форми.

Таким чином, важливим завданням на етапі перебігу кризи ідентичності є надання підлітку можливостей для усвідомлення факту кризи власної ідентичності, завдяки ретельному психологічному супроводу перебігу зазначено-

го періоду з метою набуття індивідом здорової, позитивної форми ідентичності.

Одним із факторів формування останньої, в науковій літературі зазначається прояв любові та турботливого ставлення з боку батьків саме у період дитинства, в якості певного психологічного підґрунтя, яке сприятиме подальшому вирішенню проблеми перебігу кризи ідентичності, за умови вчасного запропонування індивіду позитивних ідентифікаційних взірців та психологічної допомоги в погодженні суперечностей «Я-образу», що формується.

Психологічна допомога спеціалістів психологічної служби підліткам має бути спрямована на формування здорової позитивної форми ідентичності індивіда на трьох рівнях: особистісному, соціальному та фізичному.

Отже, підсумовуючи вищезазначені положення, слід вказати, що перша криза ідентичності в підлітковому віці належить до нормативних криз, ураховуючи досліджуваний нами факт зміни ідентичності підлітка, в результаті чого остання набуває визначення в полярному континуумі «позитивна» – «негативна» форма ідентичності (або «плюс» – «мінус»); криза ідентичності немов би вписується в межі перебігу вікової підліткової кризи, у деяких підлітків накладається на неї та виявляється, за наслідковим визначенням, більш гострішою за своїми психологічними ознаками, кризовими показниками.

Наслідки досліджуваних криз. Із вищевказаного теоретичного обґрунтування, індивідуальні наслідки кризи ідентичності підлітка, на тлі перебігу вікової кризи розвитку, на психіку можуть бути різними: як негативні, так і позитивні. Зрештою, криза загалом постає й як загроза для особистості, й як можливість для її зростання.

Одним з перших про позитивний вплив кризи на розвиток особистості у психології зазначав Л. С. Виготський (Виготський Л. С., 1984).

Кризу загалом, як конструктивне явище, невід'ємну характеристику особи, «екстремум особової субстанції» розглядала й Т.М. Титаренко (Титаренко Т. М., 1998). Протириччя, що закономірно виявляються на певних вікових етапах життєдіяльності, стають викликом, випробуванням і мотивацією подальшого розвитку.

Крім позитивного значення, криза може розглядатися дослідниками й як психологічно негативний факт у розвитку особистості. В кризовій ситуації особистість стає дедалі невірноваженою, набуває загостреної чутливості до зовнішніх впливів.

Повертаючись до розгляду саме кризи ідентичності підлітка, як порушення сталої внутрішньої гармонії та виникнення необхідності вибору можливостей для ідентифікації, саме дія негативних наслідків кризи має прояв у феномені набуття негативної форми ідентичності особою в кризовий період.

Зазначений факт може ґрунтуватися на констатації факту невдалого проходження кризи ідентичності, який корелює з широким спектром

проблем – від труднощів психологічного зростання до психологічної патології.

Цю думку може підтвердити позиція, пов'язана, як із внутрішньо-особистісним конфліктом, як індикатором наявності в індивіда кризи ідентичності, так із негативними наслідками цього конфлікту (Актуальні проблеми психології, 2010).

Серед зазначених виділяють наступні: психологічну дезорганізацію індивіда, зниження активності, ефективності діяльності; підвищений рівень тривожності; залежність від інших та обставин; загальну депресію; стресові стани; фрустрацію основних потреб; почуття неповноцінності, нікчемності; розлад життєвих цінностей; втрату сенсу життя. При цьому неможливість позитивного конструктивного виходу з кризи може супроводжуватись виникненням хворобливих переживань невдач, незадоволених потреб, недосягнення цілей (Актуальні проблеми психології, 2010).

Загалом, наслідки криз для особистості, як вказувалося вище, можуть бути різними за значенням: від позитивного виходу з кризового стану, до негативно обумовленого психологічного ефекту.

Наслідки ж перебігу кризи ідентичності в період нормативної кризи віку, мають для психологічної структури «Я-образу» особистості суттєвий вплив, що може бути підтвердженом набуттям підлітком ідентичності зі знаком «мінус», тобто негативної її форми, яка впливатиме не тільки на нього, на його життєдіяльність та на все оточення індивіда.

Резюмуючи наведені положення, виділяємо їх загальну ідею: вікова нормативна криза у підлітковому періоді на тлі розгортання кризи ідентичності виступає важким періодом, після якого, а можливо, завдяки якому в житті особистості настають суттєві зміни, які можуть призводити як до позитивних, так і до негативних наслідків у психіці підлітка.

Варіанти подолання кризи ідентичності. Враховуючи вищенаведений наслідковий вплив кризи ідентичності на особистість підлітка, неможливо при розгляді окресленої проблеми, оминати описані в науковій літературі варіанти подолання кризи ідентичності, серед яких виокремлюються конструктивні (гармонійні) та деструктивні (дисгармонійні).

Виключно важливу роль у полегшенні перебігу кризи ідентичності підлітка в період вікової кризи розвитку може відігравати ретельний психологічний супровід кризового віку та закладене, впродовж попереднього вікового періоду, «психологічне підґрунтя» – уособлення гармонійної батьківської любові; системи виховних настанов; переконань, базованих на загальнолюдських цінностях; прояв безоцінного сприймання та турботи з боку останніх впродовж раннього віку.

Все це обумовлюється попередньою сформованістю стійкого психологічного орієнтиру в структурі особистості підлітка, як уособлення відносно стійких особистісних цінностей, мотивів поведінки, які сприятимуть полегшенню перебігу

кризи ідентичності підліткового віку та набуттю нової позитивної форми ідентичності.

Потреби практики показали, що надання допомоги в формуванні та підтримці позитивної ідентичності передбачає не лише знання ознак і показників кризи ідентичності, але виявляє необхідність мати уявлення про прояви бажаного позитивного стану ідентичності.

Для виходу з кризи індивіду необхідно буде лише докласти деякі зусилля для ревізії нових цілей, цінностей, переконань. При несприятливих обставинах перебігу кризи, можливі як затримка процесу формування нової форми ідентичності, так і повернення до ранніх, примітивніших її форм (Дружиніна І. А., 2009).

Таким чином, за нашим узагальненням, важливою психологічною умовою подолання кризи ідентичності є *усвідомлення здорової, позитивної ідентичності в підлітковому віці*, що формується при прояві турботи, інтересу та любові зі сторони батьків у період дитинства, за умови, своєчасного одержання психологічної допомоги: у визначенні позитивних ідентифікаційних зразків особи, гармонізації співвідношення складових «Я-концепції», мінімізації суперечностей між «Я-реальним» та «Я-ідеальним», подоланні невизначеності шляхом планування та конструювання нової форми ідентичності; у психологічному супроводі ревізії або ж, у деяких випадках, зміни інтересів, ціннісних орієнтацій, різних сфер життя, способів долаття труднощів; у психологічному супроводі поведінкових реакцій, котрі зумовлюються «Я-образом».

Отже, успішність подолання кризи ідентичності залежить: від попередньо набутого досвіду взаємовідносин та взаєморозуміння в сімейній сфері; сприяння та створення певних

психосоціальних умов, сформованих на основі взаємоповаги у мікросередовищі підлітка та в навчальному закладі; переакцентування цілей освіти на розвиток духовності особистості, забезпечення її широким вибором варіантів позитивного способу життя й функціональних ідентифікаційних моделей для наслідування.

Висновки. Виходячи з описаного в психологічній літературі досвіду, а також здійсненого нами його аналізу, ми можемо сформулювати наступні узагальнення.

Незважаючи на зазначений факт належності двох досліджуваних криз до нормативних криз розвитку за своєю суттю, окреслені питання «кризи підліткового віку» та «кризи ідентичності в підлітковому віці» потребують розмежування за власним психологічним сенсом і наповненням.

Основу кризи ідентичності підліткового віку складають зазначені психологічні зміни, наслідковою константою яких виявляється визначення нової форми ідентичності в полярному континуумі «позитивна» – «негативна» (або ж набуття індивідом псевдоідентичності).

Серед окремих варіантів подолання наслідків кризи ідентичності в підлітковому віці виокремлюються два протилежних за значенням, а саме конструктивні (гармонійні) та деструктивні (дисгармонійні).

Конструктивні варіанти долаття кризи ідентичності щільно пов'язані зі трьома напрямками впливу на особистість: ретельним психологічним супроводом кризового віку; закладеною системою виховних батьківських психологічних стратегій у вигляді настанов, переконань, базованих на загальнолюдських цінностях; особистісним психологічним ресурсом індивіда.

Література

1. **Актуальні проблеми психології:** Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – Київ, 2010. – Том 11. – Вип.3.
2. **Белинская Е. П.** Динамика представлений человека о себе: история изучения и современное состояние проблемы [Электронный ресурс] / Е. П. Белинская // NB: Психология и психотехника. – 2013. – № 4. – С.1-51. – Режим доступа: http://e-notabene.ru/psp/article_767.html, DOI: 10.7256/2306-0425.2013.4.767.
3. **Выготский Л. С.** Педология подростка / Л. С. Выготский // Собрание сочинений: В 6т. – Т.4. Детская психология / под ред. Д. Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984. – С. 6-242.
4. **Дружиніна І. А.** Психологічні чинники розвитку професійної ідентичності майбутніх практичних психологів: Дис...канд. психол. наук: 19.00.07 / І. А. Дружиніна // Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2009. – 217 арк. – Бібліогр.: арк. 184-217.
5. **Зубенко А. С.** Особистісна ідентичність, як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій / А. С. Зубенко // Науковий вісник. Серія: Філософія. – Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: 2004. – Вип. 16. – С. 31-36.
6. **Лановенко Ю. І.** Екзистенціальний зміст суб'єктивного аспекту юнацької кризи. / Ю. І. Лановенко // Соціальна психологія. – 2006. – № 5.
7. **Свіденська Г. М.** Психологічні особливості розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07 / Г. М. Свіденська // Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – 217 арк.
8. **Титаренко Т. М.** Життєва криза очима психолога / Т. М.Титаренко // Психологія життєвої кризи. – К.: Агропромвидав України, 1998. – С. 8–38.
9. **Эриксон Эрик** Идентичность: юность и кризис: Учеб.пособие: Пер. с англ. / А. В. Толстых (общ. ред. и предисл.) – 2 изд.- М.: Флинта и др., 2006. – 341 с.

Краєвая О. А. ПРОБЛЕМА КРИЗИСА ІДЕНТИЧНОСТІ В ПЕРІОД НОРМАТИВНОГО КРИЗИСА ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

В пропонуваній статті розглядається взаємодія і взаємообумовленість двох кризисів, котрі переживає людина в підлітковому періоді: кризис ідентичності і віковий кризис розвитку. Стаття виступає спробою пошуку точок зіткнення з однієї сторони кризиса ідентичності, як проблеми тотожності і зміни ідентифікаційної матриці особистості, з іншої сторони вікового підліткового кризиса, як втілення нормативного кризиса розвитку повзрослішого чоловіка. Підкреслюється цінність досвіду переживання кризиса ідентичності на етапі вікового кризиса, відзначається конструктивна роль кризиса в цілому, як механізму розвитку особистості. Теоретично здійснюється опис конструктивних (гармонічних) і деструктивних (дисгармонічних) варіантів подолання кризисного періоду особистості підліткового віку.

Ключові слова: віковий підлітковий кризис; ідентичність; кризис ідентичності; нормативний кризис.

Krayeva O. A. PROBLEM OF IDENTITY CRISIS DURING CRISIS NORMATIVE ADOLESCENCE

Co-operation and interconditionality of two crises, that is experienced by personality of juvenile period: crisis of identity and age-related crisis of development, are examined in the offered article. The article comes forward as an attempt of search of points of contiguity from one side of crisis of identity, as problem of equality and change of identification matrix of personality, from other side of the age-related juvenile crisis, as embodiment of normative crisis of development of growing up personality. Without regard to the marked fact of belonging of two investigated crises to the age-related normative crises of development on the essence, the outlined questions of «crisis of teens» and «crisis of identity in teens» need division on by own psychological sense and filling. The value of experience of experiencing of crisis of identity is underlined on the stage of transition of the age-related crisis and the structural role of crisis is underlined on the whole, as a mechanism of development of personality. Basis of crisis of identity of teens is made by the marked psychological changes, determination of new form of identity appears the inquisitional constant of that in an arctic continuum «positive» – «negative» (or acquisition of pseudoidentity). Description of structural (from our point of view harmonious) and destructive (disharmonious) variants of overcoming of crisis period the persons of teens comes in theory true. The structural variants of overcoming of crisis of identity are densely related to three directions of influence on personality: by careful psychological accompaniment of crisis age; by the stopped up system of educator paternal psychological strategies, as discipling, persuasions based on common to all mankind values; by the personality psychological resource of individual.

Keywords: age-old juvenile crisis; crisis of identity of teens; identity; normative crisis.

Рецензенти

Лозова О. М. – д. психол. н., проф.,

Петрунько О. В. – д. психол. н., с. н. с.

Стаття надійшла до редакції 14.12.2015

Прийнято до друку 28.01.2016

УДК 373.2:159.9

Т. О. Даценко

ORCID iD 0000-0001-5494-9834

ДОСЛІДЖЕННЯ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті підкреслено необхідність комплексного вивчення страхів, зокрема дитячих, щоб мати цілісне уявлення про них. Дослідження особливостей опрацювання та подолання страхів (копінг-стратегій) у дітей дошкільного віку надзвичайно важливе, адже саме цей аспект ще недостатньо описаний психологічною наукою. Автором запропоновано програму, організацію та методи дослідження копінг-стратегій із подолання страхів у дітей старшого дошкільного віку. Виявлено основні копінг-стратегії, які доступні дітям у 5-6 років і здійснено їх класифікацію у залежності від того, на якому рівні вони проходять. Також представлено перелік даних стратегій за частотою їх використання дітьми. Означені перспективи подальших досліджень даного питання.

Ключові слова: діти дошкільного віку; копінг-стратегії; методи дослідження копінг-стратегій; подолання страхів.

Вступ. Вивчати копінг-стратегії у дітей дошкільного віку не просте завдання, оскільки науковцями ще не запропоновано чіткої схеми їх дослідження. У фаховій літературі з дослідження